

UDC 930.85 (4—12)

YU ISSN 0350—7653

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

COMITE INTERACADEMIQUE DE BALKANOLOGIE
DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES ET DES ARTS
DE LA R.S.F.Y.

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XXII

Rédacteur

NIKOLA TASIC

Membre correspondant de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts
Directeur de l'Institut des Etudes balkaniques

Secrétaire

ALEKSANDAR PALAVESTRA

Chercheur-assistant de l'Institut
des Etudes balkaniques

Membres de la Rédaction

De Yougoslavie: MILUTIN GARASANIN, ALOJZ BENAC,
RADOVAN SAMARDZIC, MILKA IVIC, CEDOMIR POPOV,
DRAGOSLAV ANTONIJEVIC, VESELIN ĐURETIC,
MIODRAG STOJANOVIC

De l'étranger: ANTHONY EMIL TACHIAOS (Thessalonique),
DIMITRIJE ĐORĐEVIC (Santa Barbara — Californie),
ALEKSANDAR FOL (Sofia), NIKOLAJ TOLSTOJ (Moscou)

BELGRADE

1991



Петар МИЛОСАВЉЕВИЋ
Балканолошки институт САНУ
Београд

КНЕЗ АДАМ АДАМОВИЧ ЧАРТОРИСКИ И ЊЕГОВИ БАЛКАНСКИ ПЛАНОВИ

Апстракт — У раду је кроз делатност руског министра спољних послова, А. А. Чарториског показана спољнополитичка оријентација руске владе у периоду деловања антинаполеоновске коалиције. Указује се на минималне и максималне планове руске владе у решавању балканских проблема; на супротности које се у вези са тим појављују, а које доводе до пада кнеза А. А. Чарториског.

У историји руске дипломатије, почетком XIX века, једну од истакнутијих улога, мада у релативно кратком временском периоду, од 1802. до 1806. године, одиграо је кнез Адам Адамович Чарториски (1770—1861), потомак познате пољске кнежевске лозе Czartoryski. Рођачким везама повезана с литванском великокнежевском фамилијом Гедиминович, породица Чарториски је још у току XVII века играла значајну улогу у политичком животу Речи Посполите. Та улога посебно долази до изражаја после устоличења на пољски престо 1764. године. Станислава Августа Поњатовског. Од тада, па током неколико наредних година, власт се у Пољској практично налазила у рукама Чарториских — Михаила, литванског канцелара и његовог млађег брата Августа. Одређеног утицаја на политичку власт у Пољској имао је Августов син, генерал Адам Казимежа, иначе староста подољских земаља. Његов директни потомак био је Адам Адамович.

Сређином седме деценије XVIII века, од 1764. до 1766. године, владајућа гарнизурa Чарториских извршила је у Пољској низ привредних и политичких реформи ограниченог прогресивног карактера. Међутим, такве недоречене реформе наишле су на јак отпор већег дела пољских магната и шљакте. Против реформи иступила је и царска Русија. То доводи до политичке

нестабилности у Пољској, а положај Чарториских постаје све несигурнији. Штавише, краљ и пољска Дијета сваким даном све више постају заточеници руског посланика у Варшави. Незадовољни овим тугорством, најодушевљенији пољски родољуби сањају да томе учине крај, реформишући политички режим чију је стабилност Русија загарантовала. Пре свега, они намеравају да изборну монархију замене наследном и да укину *liberum veto* у Дијети. Пруска, изгледа, хоће активно да помогне њихове намере. Пруски амбасадор Лукезини храбри их и тврди да ће им његов краљ радо помоћи да се ослободе руске превласти и да ће њиховој отаџбини обезбедити слободан развитак. У марту 1790. године, Пруска и Пољска склапају уговор о одбранбеном савезу; оне гарантују једна другој територијални интегритет и обећавају узајамну оружану помоћ у случају напада. Осим тога, Пруска се обавезује да ће штитити Пољску од сваке силе која би намеравала да се меша у њене унутрашње послове, позивајући се на акта или уговоре из ранијих времена. Овај уговор циља јасно на Русију.

Верујући у ова пруска обећања, пољски родољуби одлучују да покушају неку врсту државног удара. Трећег маја 1791. године, користећи се одсуством највећег дела посланика средњег племства, наводе Дијету да потврди један нов Устав. Дијета одлучује да после смрти Станислава Августа пољски престо постане наследан у породици саксонског изборног кнеза и да су *liberum veto* и удружења укинута. Вести о догађајима у Пољској брзо стижу у руску престоницу, али руска царица Катарина не жури да пружи отпор збивањима у Пољској. Она мирно чека свршетак рата с Турском. Ово је био непријатан предзнак за Пољску; уз то саксонски изборни кнез одбија пољску круну. Међутим, ток револуције у Француској изгледа да ствара потребу за интервенцијом монархистичке Европе. Царица Катарина, о томе постоје одлучни докази, види у овој интервенцији нарочито згодан начин да са Источне Европе скрене пажњу сила, те да тамо има одрешене руке.

Разуме се да догађаји у Француској нису пријатни једној аутократкињи, али царица Катарина још не верује да су они опасни; француска револуција изгледа јој као једна обична побуна, коју би 3.000 козака лако угушили. Али ова побуна иде у прилог њеним циљевима у Пољској. Зато узима активно учешће у стварању коалиције против Француске и задржава за себе, у заједничком задатку, посебну улогу. Она изјављује да је пољски Устав од 3. маја такође плод револуционарног духа и да, док Пруска и Аустрија буду успостављале ранији режим у Француској, она прима на себе да то исто учини у Пољској. То значи играти се речима. Јер док Француска револуција тежи да умањи краљевску власт, очекујући тренутак да је сасвим уклони, пољски Устав од 3. маја тежи, напротив,

да учврсти краљевску власт и да успостави један трајан политички режим. Али монархистичке силе старе Европе, из личних и чисто практичних разлога, претварају се као да мешају стари режим Пољске са режимом Француске. Пошто су Пруска и Аустрија такође испољиле намеру да се обештете на рачун Пољске за њихово учествовање у коалицији, питање поделе Пољске нашло се тесно везано за међународну ситуацију коју је створила Француска револуција. Априла 1792. Аустријанци упадају Белгију и отпочињу прве ратне операције против Француске војске. Следећег месеца, 18(29) маја, руска армија продире у Пољску и Литванију.

Успоставити у Пољској слободе уништене Уставом од 3. маја, објављени је циљ тога рата. Они Пољаци, који су били непријатељски расположени према овом Уставу, уз помоћ Русије, образовали су у Тарговицу једно удружење. Када су се пољски родољуби обратили за помоћ Прусској, јасно им је стављено до знања да више нема говора о пруско-пољском уговору из 1790. године. Уз то, Пруска упућује једну армију ка пољској граници, а кад је руски успех постао изванредан, изјављује да ће наредити својим трупама да продру на територију краљевине, ако ова не склопи мир са Русијом. Станислав Август приморан је да закључи мир са Русијом, да повуче Устав од 3. маја и да приступи удружењу у Тарговицу. Крајем марта 1793. године Русија и Пруска изјављују да су услед ширења револуционарних идеја у Пољској, одлучиле да присвоје извесне пољске области. Пруска присаједињава Познањ, Гнезно, Калиш, Торун и Данциг, укупно 1.060 km². Русија узима области Вилне, Минска, Кијева, Волиније и Подолије, укупно 4.550 km². Друга подела Пољске сада је свршена ствар. У октобру Русија закључује са Пољском један уговор који овој оставља само сенку политичке независности; уствари, руковођење њеним унутрашњим и спољним пословима прелази потпуно у руке Санкт-Петербурга.

Међутим, број тајних организација које раде на успостављању Пољске у њеним старим границама расте све више. Маја месеца у Варшави избија побуна. Заједничким акцијама руске и пруске војске побуна је угушена. Варшава се предала 22. октобра (2. новембра). Убрзо, силе победнице поново деле Пољску. Русија узима Курландију и остатак Литваније, Аустрија Краков и Сандомјерж, а Пруска, северозападни део Пољске са Варшавом. У таквим околностима, а да би сачувао од конфискације огромне породичне поседе, Адам Адамович Чарториски крајем 1795. године прелази у Санкт-Петербург и ступа у службу на двору царице Катарине. После њене смрти 1796. прелази на службу код цара Павла I. Ту и долази до његовог познанства, па и великог личног пријатељства с наследником престола великим кнезом Александром. Уствари, велики кнез је у то време окупио око себе групу млађих људи с којима

је проводио време у дугом ћаскању о свим важнијим питањима руске стварности. У ову групу, поред Чарториског, нашли су се гроф Павел Александрович Строганов,¹ гроф Николај Николајевич Новосилцев² и гроф Виктор Павлович Кочубеј.³

Ако се зна да је крај XVIII века у Русији протекао у знаку реакционарног режима Павла I, то је вест о његовој смрти и Александровом ступању на престо изазвала велику радост међу становништвом престонице. Први проглас новог Цара још је више повећао одушевљење. Александар у њему изра-

¹ Гроф Павел Александрович Строганов, рођен је 1772. у Паризу. Од 1779. до 1787. године живео је у Русији, а затим је поново отишао у иностранство. За време француске револуције учествовао је у политичком животу Француске, посебно у Паризу, где је, између осталог, присуствовао састанцима Јакобинског клуба. Због тога га је царица Катарина II позвала у Русију и послала у прогонство у једно забачено руско село. Нешто касније, 1796. године дозвољено му је да се врати у Санкт Петербург где се спријатељио с наследником престола Александром. Строганов је заступао идеју деалимичних реформи, оних које се не би тицале основа феудалног система Русије. Био је иницијатор формирања „Негласног комитета“. Од 1802. до 1806. године налазио се на дужности помоћника министра унутрашњих дела, када бива именован за руског посланика у Лондону. У питањима спољне политике Строганов се залагао за тесни савез са Енглеском. Године 1807. добровољно прелази на војну службу. У рату против Наполеона успешно је командовао једним козачким пуком, зашта је унапређен у чин генерал-мајора. Учествовао је у ратовима са Шведском (1808—1809) и Турском (1809—1810), као и у походима руске армије 1813—1814. године. Војну каријеру је завршио у чин генерал-лајтенанта. Умро је 1817. г.

² Гроф Николај Николајевич Новосилцев, рођен је 1761. год. Потиче из породице крупног велопоседника. Учествовао је у рату са Шведском (1788—1790) и у гушењу пољског устанка под вођством Тадеуша Косциушка (1794). Долазком на руски престо Александра I, као његов присни пријатељ, постаје помоћник министра правде, а заузима и низ високих државних функција. Током 1805. водио је преговоре о закључењу руско-енглеског савеза. У периоду од 1813. до 1831. године налазио се на дужности вице-президента привременог савета Варшавског кнежевства. Овде је спроводио жестоку колонијалну политику царизма, немилосрдно гушећи и најмање облике националног покрета. Последњих година живота био је члан, а затим председник (1832. год.) Државног савета и Комитета министара. Умро је 1836. године.

³ Гроф Виктор Павлович Кочубеј, рођен је 1768. год. Каријеру је отпочео 1784. као члан руске дипломатске мисије у Шведској. Затим је у периоду 1789—1791. био на служби при руској дипломатској мисији у Лондону, одакле прелази на дужност изванредног посланика Русије у Турској (1792—1797). По повратку са ове дужности именован је за члана, а затим за подпредседника Колегијума иностраних дела. Као блиски пријатељ Александра I (пријатељство датира још с почетка 90-их година XVIII века) постаје члан „Негласног комитета“. Године 1801. изабран је за сенатора, да би 1802. преузео дужност министра унутрашњих дела. На тој дужности налазио се до 1807, а затим опет, од 1819. до 1823, за време владавине цара Николаја I, био је председник Државног савета и Комитета министара. Кочубеј је чврсто стајао на позицијама очувања привилегија и права племићских слојева руског друштва. И мада је кметско право сматрао кочницом даљег развоја Русије, ипак је својом активношћу допринио његовом очувању. Умро је 1834. године.

жава намеру да влада у духу и сходно осећањима своје бабе, тј. по начелима царице Катарине II, а то ће рећи да је мрачно раздобље владавине Павла I, које је свуда посејало ужас и обесхрабрење, било тако рећи уклоњено из руске историје.

Наредних дана ребају се многи царски укази у којима се укидају неке тегобне одлуке прошле владавине. Враћају се права свим жртвама Павлове тираније, успостављају се сталешке повластице, племићка и општинска аутономија, поништавају се ограничења која су трговини наметнута у политичком погледу, ограничава се самовоља полиције чији се рад подвргава закону, укидају се специјални судови за политичке кривце. То су начела којима су прожете прве одлуке Александрове владе. Услед тога, нови Цар постаје популаран. Сви виде у његовим указима наговештаје једног новог доба у коме ће се, најзад слободно дисати. Али, остало је да се ударе темељи једном режиму који би онемогућио враћање самовоље. Овај задатак је тежи. Он захтева јасно одређен програм; за то су потребни саветници и сарадници у којима би Александар могао имати поверења. У то време, његови пријатељи из младости далеко су од њега. Павле, коме су се они чинили подозриви, пожurio се да растури њихову групу. Чарториски, који је био послат као представник Русије на двор у Сардиније, налазио се у Италији, Новосилцев, који је био приморан да напусти отаџбину, живео је у Лондону, Кочубеј у Дрездену. Једино је Строганов остао у Русији. Прво што је Александар учињено после свог ступања на престо било је да их позове да се одмах врате на двор да би се посветили државним пословима. У ствари, Александар очекује повратак својих пријатеља да би уз њихову сарадњу приступио спровођењу реформи о којима су заједнички сањали. Међутим, још пре њиховог повратка у Петроград, он се договорио са Строгановим о формирању једног неформалног тела, једног Одбора („Одбор пријатеља“), иначе познатог под називом „Негласный комитет“. Комитет је радио од јуна 1801. до краја 1803. године. Преко њега, а у условима кризе феудалних односа у Русији, Александар је делимичним реформама покушавао да учврсти царизам не дирајући у основе крепосног права. Чланови Комитета били су, поред Цара, сви његови „млади другови“ — аристократе: Р. А. Строганов, Н. Н. Новосилцев, А. А. Чарториски и В. П. Кочубеј.

Први састанак Комитета одржан је 24. јуна (6. јула) 1801, а последњи 9(21) новембра 1803. године. Званични записници састанака Комитета нису вођени, али је Строганов имао обичај да по повратку кући бележи ток састанака Комитета.⁴

⁴ Николај Михайлович, вел. кн. *Граф Павел Александрович Строганов*, СПб, 1900, т. II.; *История СССР*, т. 2. Россия в XIX в., под ред. М. Н. Нечкиной, 2 изд. М. 1949.

Комитет се први пут, без икаквих церемонија, окупио 24. јуна (6. јула) 1801. године, у приватним царевим одајама, а његов рад се састојао од отворених и пријатељских разговора о политичким реформама које је требало спровести у Русији. Александрово учешће у раду Комитета није значило да је свако његово мишљење морало бити усвојено. Неколико пута он је одбио да прихвати предлоге својих пријатеља, који су се, како је познато, прибојавали његове упорности. У току својих заседања Комитет је поднео неколико предлога реформи. Међу њима, план о реорганизацији централних државних установа поднео је Комитету Чарториски, уз низ допуна Новосилцева. План Чарториског се заснивао на идеји о подели власти. При томе, он је без ограничења законодавну власт оставио Цару, с тим да му у том послу помаже Савет састављен од свих министара, који су имали само саветодавни глас. Истовремено, он поверава државну управу министрствима која су требала да замене постојеће Колегијуме што их је још цар Петар I створио, а предлаже да се министарствима да бирокарска форма и да се потчине личној власти министра. Најзад, он предлаже да се само надзор над судством и државном администрацијом остави Сенату, који ће имати да врши врховну судску власт, да прима извештаје министара и да указује Цару на њихове неправилне поступке.

Није сачуван записник првог састанка Комитета, али је позната садржина другог по реду састанка, одржаног 10. јула 1801. године. На овом састанку, поред осталог, расправљало се и о спољној политици Русије. Кроз анализу стања спољно-политичких односа Русије за време владавине Павла I дошло се до закључка да су они, углавном, били на штету Русије, те да би убудуће требало утврдити програм стварних интереса земље. Тек после тога могли би се разрадити принципи спољних односа, али тако да без обзира на промене до којих би могло долазити, циљеви остану исти. Детаљна разрада поменутих принципа нашла је свог одраза у документу познатом под називом „О политичком систему Руске империје“, насталом на састанку Колегијума иностраних дела уз присуство и Чарториског.⁵ Тешко је сада утврдити ко је стварни аутор текста овог документа. Међутим, много је детаља који упућују на то да он припада Никити Петровичу Панину, првој личности Колегијума у периоду од марта до септембра 1801. године.⁶ Може се чак претпоставити да је овај докуменат настао наред-

⁵ Мин. Иностр. Дел СССР. Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского Министерства иностранных дел. Серия первая. 1801—1816 гг. т. I, 62—72. (У даљем тексту АВПР.)

⁶ Гроф Никита Петрович Панин (1770—1837), руски дипломата и државник. У 1797—1799. руски посланик у Берлину, затим 1799—1800. вице-канцелар. У периоду од марта до септембра 1801. управљао Колегијумом иностраних дела.

бом Александра I, убрзо после ступања Панина на дужност министра иностраних дела, јер он спомиње овај докуменат у писму С. Р. Воронцову 16(28) јула 1801. године.⁷ Исто тако, нема сумње да је у састављању истог учествовао и Чарториски, који је већ на састанку Комитета од 10. јула изнео нека своја виђења спољне политике Русије и њених принципа. Уопште говорећи, поменути докуменат најпотпуније одражава основе једне нове спољнополитичке концепције која се у Русији рабала почетком XIX века. Поред општих принципа, који говоре о месту Русије у савременом свету, у концепцији се у првом плану истиче неопходност очувања мира, као и потреба да се статус суседних држава очува у неизмењеном стању. Био је то наговештај једног универзалног принципа кога се руска дипломатија придржавала током читавог XIX века, принципа *status quo-a*. При томе се полазило од констатације, да се Турска налази под влашћу једног деспотског и корумпираног режима, да су Шведску, доскора најопаснијег ривала Русије на северу Европе, притискали сиромаштво и безначајна улога на међународном плану, а да су се Аустрија и Пруска исцрпљивале у вечитом супарништву, које их је у крајњој линији доводило у стање лабилне, али за Русију повољне равнотеже. Општа је оцена била, да је такво стање највише одговарало Русији, на основу чега се потом искристалисало мишљење да би и на најмањи покушај промене постојећег стања требало одговорити најенергичнијим мерама, укључујући и употребу оружја. Истовремено се подвлачила мисао, да се и мир, за који је Русија веома заинтересована, и непроменљивост међународних односа у њеном окружењу, могу обезбедити системом међународних савеза. Уз њихову помоћ, сматрало се тада, Русија је могла да осигура како покровитељство, тако и подршку оним суседним државама од којих је у одређеним ситуацијама могла да очекује подршку. Из тих разлога у документу се енергично иступало против мишљења која су априори одбацивала ступање Русије у било какве међународне савезе, нудећи јој неку врсту самоизолације. У документу се говорило и о природним савезницима Русије. Међу њима убрајане су Аустрија, Пруска и Енглеска. То природно савезништво, сматрало се, имало је своје корене у посебним интересима сваке од поменутих држава. Тако, на пример, рачунало се, да је Аустрија била заинтересована за савез са Русијом, како из бојазни од Турске и Пруске, тако, можда још и више, од освајачких планова Француске у Немачкој, у кантонима Швајцарске и у Италији. Од савеза са Аустријом, то се посебно истицало, корист би имала и Русија. Савез са Аустријом користио би јој у случају рата са Турском или Пруском, а имао је посебан значај у

⁷ Гроф Семјон Доманович Воронцов (1744—1832), руски генерал и дипломата. У периоду 1784—1800. и од маја 1801. до априла 1806. посланик Русије у Лондону; Арх. Воронцова, књ. XI, стр. 144.

односима са Француском. Што се тиче Пруске, она је због сталног ривалства са Аустријом, изузетно била заинтересована за добре односе са Русијом. То је одговарало и Русији. Са једне стране, савез са Пруском омогућио би Русији боље позиције у посредничкој улози између Пруске и Аустрије, а са друге, по свом географском положају Пруска је прикривала север Немачке од освајачких намера Француске, што је служило сигурном заштитом руских граница. Исто тако, савез са Пруском је био потребан Русији и због евентуалног сукоба са Аустријом и Шведском.

Када се говорило о Енглеској, ту се полазило од чињеница да су се политички и трговински односи између Русије и Енглеске заснивали на пуној идентичности интереса и немогућности сукоба међу њима, наравно под условом да обе стране поштују принципе и традиције својих спољнополитичких опредељења. Што се Русије тиче, ту се полазило од тада доминантних уверења, да Русија нема и да не може имати активну трговачку делатност и да пораст поморске снаге Енглеске не само да не штети интересима Русије, већ да јој доноси велику корист, јер делује упозоравајуће на државе Севера од којих је Русија још увек заирала. Савез са Енглеском се у руским владајућим круговима оцењивао и са становишта улоге у јединоборству са Француском. Сматрало се да је Енглеска, борећи се са Наполеоном, штитила интересе целе Европе, а то је било у интересу и руске државе. Руска влада је схватила да се Енглеска налазила и у улози покровитеља Турске, коју је подржавала и Русија, али се није сумњало да би Енглеска таквом својом политиком могла угрозити интересе Русије. Из свега реченог, сматрало се, произилази да је савез са Енглеском био од прворазредног значаја за Русију.

На крају поменутог састанка Комитета дискутовало се о односима са Француском. На те односе, како се истицало, морало се гледати у свим могућим комбинацијама општег система, али с обзиром да се није са сигурношћу могло говорити о перспективама њених владајућих кругова, то се морала испољити крајња опрезност. Исто је важило и за односе са Немачким царством и Италијом, јер је њихова будућност у многоме зависила од Француске.

Без обзира што се у документу са састанка Колегијума односима са Француском није дало више места, ипак су његови творци били свесни да су ти односи за Русију од изузетног значаја. Требало је само наћи одговарајућу формулацију која би одражавала суштину тих односа. Зато је став Чарториског по том питању изазвао посебно интересовање и одобравање. Најкраће речено, Чарториски је указивао да би за Русију било најбоље ако би Француску, искреним и поштенним поступцима, уверавали у пријатељство, али јој истовремено ставили до знања да се Русија неће одрећи ни оружја,

уколико се Француска не окане освајачких намера.⁸ Према сведочењу П. А. Строганова, ова идеја Чарториског посебно се допала Цару, па је по свему судећи то и било од пресудног значаја да Цар убрзо, већ почетком 1802. године, именује кнеза Чарториског за помоћника министра иностраних дела. У ствари, то именовање је одраз победе англофилске оријентације у спољнополитичким односима Русије, оријентације које су се придржавали сви чланови Комитета.

Када се на једном од следећих састанака Комитета, одржаном 24. марта (5. априла) 1802. године, поново поставило питање односа са Француском, па се чак истицала потреба закључивања савеза између Русије, Пруске и Француске, Чарториски је, опонирајући Цару, изнео мишљење да би, сагледавајући стварне интересе и могућности Француске и Русије и њихове намере у ближој и даљој будућности, склапање предложеног савеза било нелогично и непотребно.⁹ Мишљење Чарториског подржао је и кнез Строганов, сматрајући да би савез са Француском компромитовао Русију, те да је као такав излишан.¹⁰ Негативан став Чарториског према поменутом савезу произлазио је из његове опште спољнополитичке оријентације, која се у то време састојала у настојању да се зауставе освајачки планови Наполеона, успоставе чврсте везе са Енглеском и активира руска политика у источном и балканском питању. Колико је за сада познато, таква његова спољнополитичка оријентација у многим својим елементима наилазила је на разменање и одобравање канцелара А. Р. Воронцова, његовог брата, руског посланика у Лондону, С. Р. Воронцова, чланова Комитета — Кочубеја, Новосилцева, Строганова, па и самога цара Александра I. Нема сумње, сви су они заједно са Чарториским активно учествовали у разради и спровођењу у живот руске спољне политике. Али, поред прокламованих циљева и њиховог оживотворења, Чарториски је, како о томе пише у својим мемоарима, увек тежио и једном тајном циљу — обнови Пољске и обуздавању руске таштине.¹¹ У тој констелацији постају јасна његова настојања у циљу дипломатског, па и оружаног притиска на Пруску и Аустрију, како би их оводратио од територијалних претензија према пољским земља-

⁸ Николај Михайлович, вел. кн. *Граф Павел Александрович Строганов*, СПб, 1900, т. II, 68—71.

⁹ У званичној преписци између Русије и Пруске о наводном савезу између Француске, Пруске и Русије мало је података, али је руски посланик у Берлину А. И. Круденер у свом извештају Александару I од 8 (20) марта 1802. године саопштавао да је новом француском посланику у Русији Хедовилу (Hedouville) од стране француске владе наложено да Прусској и Русији предложи склапање француско-руско-пруског савеза и да је он у Берлину, на путу у С. Петербург, о томе разговарао са пруским министром иностраних дела. АВПР, т. I, 708.

¹⁰ *Граф Павел Александрович Строганов*, т. II, 199—202.

¹¹ Чарториски А. *Мемуари князя Адама Чарториского и его переписка с императором Александром I.*, т. I, Москва 1912, 322, 330—333.

ма, а истовремено створио услове за обнову Пољске и њеном ступању у династичку унију са Русијом. Према плановима Чарториског обновљеној Пољској држави требало је Русија да преда украјинске, белоруске и литванске земље. Међутим, цар Александар се у то време са скепсом односио према плановима за обнову Пољске и према предлогу да се руски цар прогласи за пољског краља. Те планове и предлоге Цар је тада сматрао нереалним, а и бојао се да га не доведу у отворени сукоб са Аустријом и Пруском, у чији су састав улазили и делови пољске територије. Савез са Пруском и увлачење Аустрије у антинаполеоновску коалицију Александар је и до, а и после Аустерлица, сматрао изузетно важним условом за успешу борбу с освајачком политиком Наполеона. После пораза код Аустерлица, Александар је почео да сумња у оправданост постојања тесног савеза са Енглеском. То је и довело до првог осетнијег захлађења у односима између њега и Чарториског. Више од тога, лична позиција Чарториског по питању обнове Пољске и односу према Пруској, мада је одражавала интересе одређених група пољских магната, крила је у себи клицу будућег конфликта и размимоилажења са најутицајнијим круговима руске престонице. Овоме треба додати и чињеницу да је већ сам акт о његовом именовану 1803. године за помоћника министра иностраних дела изазвао незадовољство и гунбање многих наследних племића и истакнутих руских дипломата, а међу њима утицајних П. П. Долгорукова и А. И. Моркова.¹² Нерасположена и неповерљива према Чарториском била је и царица Марија Фјодоровна, која је његову сагласност да прихвати дужност помоћника министра иностраних дела сматрала неувиђавним чином и коришћењем личних веза с Царем. Још веће незадовољство већ поменутих кругова изазвало је именоване Чарториског 1804. године за министра иностраних дела, а у вези са одласком са те дужности у пензију престарелог канцелара А. Р. Воронцова. Ово је била још једна потврда да је положај Чарториског увек био несигуран, а да је његово налажење на челним функцијама у министарству иностраних дела у знатној мери зависило, не од његових стварних вредности као дипломате и од његовог виђења несумњивих интереса и циљева руске спољне политике и руске државе, већ од тога у којој су мери његова делатност и његови ставови били у сагласности с непосредним циљевима Русије у конкретној међународној ситуацији и са схватањима тих ци-

¹² Петар Петровић Долгоруков (1771—1806), кнез и руски државник. Од 1805. до фебруара 1806. лични представник Александра I у Берлину. По повратку у С. Петербург био је упућен на службу у Молдавску армију, која се тада налазила под командом генерала И. И. Михељсона.; Аркадиј Иванович Морков (1747—1827), гроф и руски дипломата. Од јула 1801. до децембра 1803. године посланик у Паризу, а затим члан Државног савета.

љева Цара Александра и најутицајнијим Русима. Па ипак, у првим годинама владавине Александра односи између цара и Чарториског нису давали повода за слутњу о постојању крупнијих неспоразума међу њима, посебно не по најважнијим питањима спољне политике, међу које су спадали односи са Француском и Турском. Ово је утолико било значајније, јер је то био период када се у извесном смислу дограђивала, а може се рећи и изграђивала нова политичка линија руске владе према Турској. Иницијатива Чарториског у том погледу је била очигледна. О томе, уосталом, сведочи и његово писмо упућено 17(29) фебруара 1804. године цару. Користећи моментат када се над Турском и њеним европским поседима надвила нова опасност у виду француских претензија и окупацијом Грчке и Албаније, што су увиђали и у осталим европским државама, пре свега у Енглеској, Чарториски је пожурно да цару презентира своје предлоге мера које би у насталој ситуацији требало предузети. Не треба посебно наглашавати да је то било у потпуном складу са његовим непрекидним настојањима да руску дипломатију и руску спољну политику у овом региону, што је могуће више, учини активнијом и продорнијом. У извесном смислу, били су то први прави потези његове балканске политике. У свом писму цару, Чарториски је упорно тврдио да се Турска налази пред неминовним крахом и да такав исход догађаја задире у основне интересе руске државе. Русији је због тога потребно да хитно разради систем мера које ће у зависности од развоја догађаја моћи одмах да предузима у циљу одбране и очувања својих интереса. При томе, циљ који се у насталој ситуацији наметао сам по себи састојао се у очувању апсолутног интегритета Турске царевине и њене заштите од било чијег покушаја да тај интегритет наруши. Корист која је за Русију произлазила услед слабости њеног тренутно мирног суседа и повољни услови који су наступили у развоју руске црноморске трговине, били су по мишљењу Чарториског довољни да се Русија ангажује у очувању постојећег стања ствари и односа у овом региону. Зато је и требало учинити све како би се очували постојећи пријатељски односи са Турском и убедила Порта да јој је Русија једина сигурна заштита од освајачких планова Наполеона.¹³

Међутим, Чарториски је био свестан да се на путу остварења постављеног циља налазе многе тешкоће за чије је превазилажење било потребно много напора и умешности. Највеће тешкоће на том путу Чарториски је видео у чињеници постојања готово непремостивих супротности пред којима се налазила руска дипломатија и, уопште, руска државна политика. Јер, с једне стране, Русија је одржавала добре односе са Портom, а са друге, није се могла одрећи ни веза са хришћанским

¹³ Сб. РИО, т. 77, 486—498.

народима Турске, који су због вековног турског угњетавања непрекидно тежили њеном уништењу, дижући буне и устанке. Чарториском је било јасно да постојеће противуречности озбиљно угрожавају спровођење руске политике у овом региону и да ће је још више угрозити у случају да на овом подручју дође до отвореног оружаног сукоба између Турске и њених поданика, што се могло догодити сваког тренутка.¹⁴ Истина, у намери да огради Порту од унутрашњих изненађења, руска влада је у европском делу Турске изградила читав систем осматрања и деловања. Руска влада се надала да ће уз помоћ овог система непрекидно имати увид у збивања у овом региону, а истовремено успешно парирати утицају француске пропаганде, како на локално становништво, тако и на његове руководиоце. Ипак, сматрало се да створени систем не би у потпуности обезбедио остварење циљева руске политике, ако се не би предузеле и неке додатне мере. Зато се, у вези са већ створеном традицијом, поново покренуло питање проширења црквених веза са православним становништвом балканских земаља. Одступање од овакве политике, чији су се корени налазили још у политици цара Петра I, сматрао је Чарториски, изазвало би тешке последице на спољњем и на унутрашњем плану руске политике, а одударало би како од стварних интереса и достојанства Руске империје, тако и од интереса владајућих религија у Русији. Али, најгоре што се у насталој ситуацији могло десити, било би потискивање из ових крајева руског утицаја и ширење утицаја неке друге силе, пре свега Француске.

Чарториски се у писму цару осврнуо и на могућност да Русија, у одређеним условима, препусти хришћанске народе Балкана на милост и немилост Турској, а познато је да су се неки кругови залагали и за такав приступ решењу ове најтеже дилеме руске спољне политике. У том случају, закључио је Чарториски, значило би то спроводити политику без загледања у будућност, политику која би у крајњој линији ишла на руку Турској и која би за ова времена окренула балканске народе од Русије. Чарториски је упозоравао да би таква политика подигла против њених прогонаста готово читав народ Руске империје са несагледивим последицама које би такав покрет пратиле. Из незавидног положаја у коме се у датом историјском тренутку, а због поменутог дилеме, налазила руска дипломатија и полазећи од убеђења да ће врло брзо Русија доћи у отворен сукоб с Француском, Чарториски је излаз видео у следећим потезима које би руска влада требало да предузме. Прво, хришћанском становништву, а пре свега Грцима за које се сматрало да су тренутно најугроженији, требало је, преко посебних емисара, обећати сву могућу помоћ — материјалну, моралну, а по могућству и политичку. Друго,

¹⁴ *Ibid.*

у потпуности се требало окренути савезу са Енглеском јер је тај савез, из многих разлога, претстављао једну реалну снагу у напорима да се онемогући освајачка политика Наполеона. У тежњи да се овај циљ оствари, предвиђене су биле, а и предузимане, многе конкретне мере (обнова старих и изградња нових утврбења на острву Крфу, активирање и пуна мобилизација флоте адмирала Нелзона која је већ данима крстарила водама Средоземног и Јонског мора, упућивање позива грчком становништву да се припреми за отпор француској инвазији уз обећање војне подршке, припремање војних експедиција у црноморским лукама итд.).¹⁵ Нешто касније, 26. фебруара (9. марта) 1804. године, у писму посланику у Лондону, Чарториски је, понављајући генерално опредељење руске владе о потреби заштите и очувања Турске царевине, изнео мишљење да би Порти требало сугерисати, да је пружање подршке и помоћи хришћанском становништву њених европскихседа од стране Русије, уствари директна услуга Турској царевини.¹⁶ Извршење овог задатка поверено је руском посланику у Цариграду Андреју Јаковљевићу Италинском.¹⁷ Према мишљењу Чарториског посланик је тај задатак обавио са великим успехом. Међутим, успех Италинског у испуњавању постављеног му задатка немогуће је схватити без свега онога што се тих дана и недеља збивало на Балканском полуострву, без разумевања снажнијих ослободилачких покрета хришћанског, па и другог, становништва у бројним пашалуцима Балкана. Занимљива је, али ће требати доста времена да се на конкретном материјалу покаже, стварна улога Русије у тим догађајима, јер како сведочи сам Чарториски, она је тих дана, преко својих емисара, посебно посредством свог дипломатског представништва на Крфу, покренула снажну пропагандну активност на Балканском полуострву, нарочито у Далмацији, Албанији, Епиру и Грчкој, с циљем да народе ових земаља што чврше привеже уз Русију и њену политику. По свему судећи, Русија се тих дана јавила као иницијатор многих акција и збивања унутар европскихседа Турске. Како је тих дана у Београдском пашалуку припреман, а убрзо и избио устанак Срба, то остаје да се проучи имали у том чину места и за одређену активност Русије. Ако је такве активности и било, ипак се мора признати да је у том тренутку српски устанак претстављао за Русију периферну појаву, вероватно и отежавајућу околност у њеним односима са Портом. Иначе, не сме се заборавити да баш из тих пролећних дана 1804. године потичу први до сада познати руски званични документи о збивањима у Србији.¹⁸

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ АВПР, т. I, 634—636.

¹⁷ Андреј Јаковљевић Италински (1743—1827), руски дипломата. Од 1800. до 1802. посланик у Напуљу, а у периоду 1803—1806. и 1812—1816. посланик у Цариграду.

¹⁸ АВПР, т. II, 75—77.

Тешкоће које су због српског устанка искрсле не значе да се Русија негативно односила према њему. Напротив, српски устанак је руској влади добро дошао, пре свега као изврстан повод за продор у унутрашње послове Турске. Преписка Чарториског са послаником Италинским и са руским генералним конзулом у Јашију А. А. Жервеом, а касније са И. Ф. Болкуновим, јасно о томе сведоче.¹⁹

Ипак, за Русију овога времена од изузетног значаја била је Јонска република у чију је одбрану најенергичније устала. О томе, такође, сведочи већ поменуто писмо Чарториског, као и његова целокупна активност, сада већ у својству министра спољних послова царске Русије. Уосталом, залагање Чарториског за одлучан отпор Наполеону на Балкану, наилазило је углавном на одобравање цара Александра, јер је одговарало и његовим схватањима руске политике у овом региону. Позитиван однос Цара према балканским плановима Чарториског произилазио је и отуда, што су они, паралелно са истицањем потребе најактивнијег супротстављања француској агресији, истовремено водили рачуна и давали конкретне предлоге о преуређењу овог дела Турске царевине. Основно у тим плановима, тј. оно што је у њима Чарториски максимално истицао, тицало се захтева за формирањем полунезависних балканских држава под врховном влашћу и покровитељством Русије. Са друге стране, Чарториски се залагао за очување турског сизеренства над балканским народима, али опет под патронатом Русије. Може се претпоставити да је своје балканске планове Чарториски схватао као својеврсну компензацију Русији за евентуалне ржаве последице које би настале због раскида савеза с Пруском у тренутку када би се руски Цар прогласио краљем Пољске. Иначе, најбитнији саставни елемент свих тих планова била је идеја о ослоњу на национално-ослободилачке покрете балканских народа. И мада је с одобравањем гледао на балканске планове Чарториског, Цар је ипак настојао на њиховом постепеном и обазривом остварењу. Међутим, у условима удаљавања од тактике кокетирања са либерализацијом земље, тако карактеристичном за прве године његове владавине, Александар је са све већим предубеђењем прилазио и најмањим покушајима да се у спољној политици користе национално-ослободилачки покрети поробљених народа. Уз то, Александар је сматрао крајње неопходним да се све расположиве снаге ангажују у борби с Наполеоном, не одвлачећи их у спровођењу активне политике према источном и балканском питању. То је значило да се у односима између Цара и њего-

¹⁹ Андреј Андрејевич Жерве (1773—1832), руски дипломата. У периоду 1802—1804. налазио се на дужности руског генералног конзула у Јашију; Иполит Фјодорович Болкунов (1760—?) у периоду 1804—1806. руски генерални конзул у Молдавији.; АВПР, т. II, 154—155, 163—164, 203, 248—250.

вог министра иностраних дела појавила још једна пукотина, која је крајем марта и почетком априла 1806. године довела до оставке Чарториског. Подносећи оставку, Чарториски је с гневом оптужио Цара за слепу приврженост Прусској и за пасивну политику према источном питању.²⁰

Нема сумње да су размимоилажења с Царем по питањима спољнополитичких потеза руске владе у периоду заоштравања односа са Француском, појачана успешним током руско-пруских преговора о савезу против Наполеона, све већа непопуларност Чарториског и појачана мржња његових старих противника из дворских кругова, утицале на његову одлуку о оставци. Ипак, оставка није значила и крај односа Чарториског са Царем. Напротив, у пролеће и лето 1807. године, Чарториски се налази у пратњи Цара када овај обилази јединице руске армије дислоциране на западним границама Русије. Чарториски је поред Цара и у Тилзиту у време потписивања уговора о миру и савезу са Наполеоном. Више од тога, користећи се личним расположењем Александра, бивши министар иностраних дела и даље за потребе Цара саставља бројне предлоге и елаборате, учествујући, макар и посредним путем, у креирању спољне политике Русије. У том погледу нарочито су значајни документи који су се из пера Чарториског појавили у периоду од августа 1806. до марта 1807. године.²¹ У четири документа, која у суштини и чине балканске планове Чарториског, разматрају се руско-турски односи. Први од ових докумената под насловом „Проект манифеста промтв Порте“ настао је 16(28) августа 1806. године, тј. одмах пошто је Цар одбио да потпише, односно да ратификује, руско-француски уговор о миру.²² Поводом овог уговора Чарториски је упутио писмо Цару у коме је истицао да је уговор у потпуној супротности са интересима Русије и да врећа њено достојанство, те да је због тога Наполеон и пожурio са његовом ратификацијом, а француски посланик у Цариграду Себастиани обавестио турску владу о тобожњем пристанку руске владе на његову ратификацију. И мада је уговор потписан у име Цара, писао је Чарториски, Цар је одбио да га ратификује, јер за потписивање уговора такве садржине није било овлашћења, а и јавно се налазио у супротности са словом и духом инструкције коју је Цар дао свом представнику на преговорима са Наполеоном. Другим речима, уговор се по мишљењу Чарториског налазио у пуном нескладу са интересима круне, народа и савезника Русије.²³ Чарториски је даље писао, да је Државни савет Ру-

²⁰ Мемуари А. Чарториског, т. II, 83, 85, 90.

²¹ Русская старина, август 1894, 212—216; Мемуари А. Чарториског, т. II, 138—139, 147—150, 151—152, 152—166; Русский архив, 1868, кн. I, 41—51.

²² Ф. Мартенс, т. XIII, 332—338.

²³ Садржај инструкције коју је руски опуномоћеник на тим преговорима Петр Јаковљевич Убри добио од А. А. Чарториског 30. априла (12) маја 1806. године, види: Сб. РИО, т. 82, 364—365.

сије молио Цара да уговор не ратификује, што је овај и прихватио. Истина, записници са састанка Државног савета на коме се расправљало о ратификацији поменутог уговора до данас нису нађени. Међутим, о таквом развоју догађаја сведочи извештај који је Александру упутио тадашњи министар спољних послова руске владе А. Ј. Будберг.²⁴ Нешто касније, 2(14) августа 1806. године, Будберг је у ноти Таљерану званично обавестио француску владу да је Александар I одбио да ратификује уговор о миру и савезу са Француском. Копија те ноте достављена је свим дипломатским представницима у Петербургу.

Оспоравајући ваљаност руско-француског уговора, Чарториски је указивао да су, у тренутку док је Наполеон водио преговоре са руским представником у Паризу, француске трупе окупирале Дубровник. Више од тога, док су преговори били још у току, Наполеон је правио планове о окупацији и ликвидацији Немачке, не либећи се да то и јавно објави 8(20) јула, значи у моменту када је текст руско-француског уговора потписан Александру на потпис. На тај начин, француска влада је сама допринела да се мотиви отказа његове ратификације схвате и одобре од већине европских влада. Насупрот томе, симпатије Порте и даље су биле на страни Француске, мада по мишљењу Чарториског, Русија у том тренутку није давала повода за такво држање Порте. Турско држање се тумачило снажним утицајем на турску владу француског посланика у Цариграду, генерала Себастијана. Чарториски је даље подвлачио да су очување и безбедност Турске представљали стални циљ Русије и да се она непрекидно бринула због нестабилног положаја северних провинција европског дела Турске. Од момента када је Наполеон почео да остварује своје освајачке планове, Русија му се одмах супротставила. У многим међународним уговорима и званичним документима, Русија је много пута гарантовала неповредивост турских граница, инсистирајући да Турска са своје стране стриктно испуњава своје уговорне обавезе. О боравку руских трупа на територији Јонске републике, Чарториски је писао, да су се оне тамо налазиле уз сагласност Турске, а због опасности да Французи окупирају ова острва и претворе их у базу за поновну експедицију у Египат. А када је после Пресбургског мира Далмација уступљена Француској, што је значило нову опасност за Турску, руска влада је наредила

²⁴ Андреј Јаковљевич Будберг (1750—1812), барон, руски дипломата и генерал. Од 1796. до 1803. год. руски посланик у Штокхолму. Године 1804. постао члан Државног савета. Присталица рата с Наполеоном. После оставке Чарториског јула 1806. године постављен за министра иностраних дела, да би после Тизитског мира фактички био уклоњен са дужности министра. Оставку је дефинитивно поднео фебруара 1808. године. О одауци Државног савета да не ратификује поменути споразум види: Сб. РИО, т. 82, 458—459.

својим трупама да заузму Котор и тако спрече Французе да добу до повољнијих позиција у овом региону. У намери да Аустрију лиши непријатности и спречи нове освајачке намере Француза, Русија је била спремна да повуче своје трупе из Котора, али су тада Французи окупирали Дубровник, што је принудило Русију да задржи пребашње позиције и тиме заштити и своје и интересе својих савезника. Али, Турска није знала да оцени држање Русије, већ је систематски кршила одредбе уговора, пре свега оног од 12(24) септембра 1805. године.²⁵ Даље се у акту Чарториског набрајају непријатењски акти Турске према Русији. Тако се, на пример, замерало султану Селиму III што је поводом потписивања Пресбургског мира упутио Наполеону честитку, а затим послао у Париз специјалну мисију и дозволио да иста таква мисија француске владе дође и свечано буде дочекана у Цариграду. Замерало се Турској што је, уместо да за заштиту својих територија у Албанији и Србији упути одговарајуће војне јединице, упутила јаке контингенте своје армије на границу са Русијом. Турска влада се противила издавању „берата“, тј. дозвола страним бродовима да користе руске заставе, мада је такав њен став био у супротности са одредбама руско-турских уговора.²⁶ Порта је готово непрекидно ометала пловидбу руских војних и трговачких бродова кроз мореузе и незаконито је сменила господаре Влашке и Молдавије. Због свега тога, говорило се у документу, наређено је било руским трупама да пређу границу и поседну Влашку и Молдавију и да на заузетој територији заведу пребашње стање. И заиста, 16(28) октобра 1806. године, Александар је команданту Молдавске армије, генералу И. И. Михељсону, издао наредбу да са потчињеном му армијом пређе Дњепар и заузме Молдавију. Истовремено, препоручио му је начин вођења операција против турске армије и захтевао успостављање добрих и коректних односа са месним становништвом.²⁷ Недељу дана касније, 23. октобра (4. новембра) 1806. године, Цар је генералу Михељсону упутио и другу наредбу. У њој се говорило да је Турска опозвала одлуку о смењивању господара Влашке кнеза Ипсилантија, али да није позитивно одговорила на захтев Русије о обезбеђењу слободног пролаза руским бродовима кроз Босфор и Дарданеле, те да му се стога наређује да делује у духу наредбе од 16(28) октобра, тј. да заузме територију Влашке.²⁸ Четири дана касније огласио се и министар спољних послова руске владе. У свом писму он је обавестио генерала Михељсона, да и поред тога што су господари Влашке и Молдавије враћени на своје

²⁵ Известия Министерства иностранных дел, СПб, 1912, кн. у, 244—249.

²⁶ А. М. Станиславская, *Русско-английские отношения и проблемы Средоземноморья (1798—1807)*, Москва, 1962, 433—434.

²⁷ А. Н. Петров, *Война России с Турцией, 1806—1812. гг. т. 1, 1806. и 1807. гг.*, СПб, 1885, 377—379.

²⁸ *Ibid.*, 380—381.

пређашње дужности, наредба о обустављању војних операција није могла бити издата, јер су за Русију од изузетне важности били, како осигурање слободног пролаза кроз мореузе, тако исто заштита права и привилегија које су уживале дунавске кнежевине и гаранција слободног постојања Јонске републике. Да би се војне операције обуставиле и руске трупе повукле с турске територије, од Турске се захтевао прекид односа са Француском и обнова енглеско-турског савеза.²⁹ О предузетим мерама министарство иностраних дела циркуларном нотом обавестило је сва дипломатска представништва у Петрограду. Понављајући напред изнете разлоге за овакав поступак према Турској, нота се завршава тврдњом да Русија нема намеру да уништи Турску царевину, већ да је у циљу обезбеђења сопствених граница и заштите балканских народа, примора на поштовање постојећих споразума.³⁰

Нема сумње да су на одлуку цара и руске владе о акцији против Турске, на избор момента за њену реализацију, поред општих политичких прилика у Европи, о чему се говорило и у Пројекту манифеста против Турске и у свим другим царским документима, у знатној мери утицали војно-стратешки разлози и неки политички обзири у погледу Влашке, Молдавије и Србије на које је у својим писмима цару од 13(25) и 19(31) октобра 1806. године указивао сам генерал Михельсон. Због значаја, писмо генерала Михельсона упућено Цару из Туљчина 19(31) октобра 1806. цитирамо у целини:

„Всемилоушественнейший государь! Благоуспешный оборот дел при Порте к славе оружия в. и. в-ва дает довод ясный, сколь действует над Портою болеестрах, нежели добрая воля. А сие тем паче утверждает меня в той мысли, которую осмелился я от 13-го числа представить, что, каково бы расположение Порты к нам ни было, занятие Молдавии и Валахии нам есть неопходимо.

И г-н посланик Италинский пишет, что „для удержания Порты в сей системе требуется содержать ее в страхе пребыванием армии нашей на границе и всегдашней готовностью оной к открытию военных действий“. Сие доказывает, с одной стороны, расположение Порты сумнительное, а с другой, требует содержания армии на такой ноге, на каковой некоторое время стоит, особливо теперь, осенью и зимою, едва ли менее трудно самой войны, ежели взять во уважение сопряженные с тем для края и для войск трудности и для казны безмерные убытки. Как между тем статья может, что теперь не готовый еще неприятель сделается готовым, что, пользуясь временем, успеет благомыслящих к нам ослабить и истребить, а противную партию усилить, поколебать твердость сербов и проложить путь французам, и тогда край, ныне простирающий руки к скипетру в. и. в-ва без пролития крови может сделаться опасным.

Замыслы французов на Валахию и Молдавию явственны, их предприимчивость и быстрота известны; Порта при лучшем расположении к нам воспротивиться им не в силах. Итак, ежели мы

²⁹ *Ibid.*, 381—382.

³⁰ Сб. РИО, т. 89, 127—131.

не упредим их до берегов Дуная, то ручаться нельзя, чтобы они нас не упредили, не овладели бы теми выгодами, кои нам принадлежат, и тогда трудно будет бороться.

По всему кажется, всемилостивейший государь, что не токмо для удержания Порты в системе нужно, чтобы Молдавия и Валахия служили нам в том залогом, но еще более для сохранения выгод, кои теперь имеем, для обеспечения самых областей тех от замыслов французских и для безопасности собственных наших границ от так близко к ним гнездящихся интриг французских. Того требует и ожидаемое от нас покровительство благомыслящих, и защита Валахии от наглостей и своеволий Пазваногау, коего Порты усмирить сама собой не в силах, и подкрепление сербов в доверенности к нам, которую, упустив с нашей стороны, могут воспользоваться французы. А за всем тем, ежели бы за благо рассуждено было обратиться силы наши против правого фланга французского в Италии, то нельзя сильнее и опаснее для них диверсии быть, как с сей стороны с помощью сербов и других единоверных там нам народов.

Таковое мнение мое излагая пред в. и. в-вом не как политик, но яко верноподанный и сын отечества, прошу всемилостивейшего снисхождения в том, ежели заблуждаюсь усердием моим противу мне тайн политики.²¹

Три друга документа у којима Чарториски износи своје виђење односа на Балкану настала су крајем зиме и у пролеће 1807. године, тј. у периоду када су Русија и Турска већ водиле рат. А познато је, да је манифестом од 5. јануара 1807. године Порта званично објавила рат Русији. У документу под насловом „Записка о неопходности енергично вести войну против турок и в то же время начать с Портой мирные переговоры“, диктираним 22. јануара (3. фебруара) 1807., Чарториски је указивао на потребу да се пре било каквих преговора с Наполеоном, рат са Турском заврши. Тај императивни задатак морао се остварити било примораванем Турске да следи политику Русије, било лишавајући је њених европских поседа. У противном, приликом закључења уговора о миру с Русијом, Наполеон ће безусловно инсистирати на гарантовању интегритета Турске царевине. То би, без сумње, дало повода Порти да претпостави како је за своје спасење и своју сигурност дужна само Француској. Последица таквог турског схватања огледала би се у анулирању свих њених уговора са Русијом. Уз то, Француска би се појавила не само у својству арбитра у односима Русије и Турске, већ би, практично, преузела на себе улогу турске владе пред целом Европом. Да би се овакав, по Русију неповољан, развој догађаја избегао, Чарториски је предлагао низ мера са циљем активнијег вођења војних операција против Турске, како на копну, тако и на мору. У складу са тим, саветовао је јачање одбране Крима, чиме би се спречио турски десант на обале овог полуострва, оспособљавање посебне флоте за деловање против Турске на Црном мору, повећање бројности Молдавске армије на 40 до

²¹ АВПР, т. III, 360—361.

50 хиљада људи итд. Истовремено са предузимањем ових мера Чарториски је предлагао да се Турска убеди у потребу обнове пријатељских веза са Русијом.

У потпуном складу са овим предлогом Чарториског је писмо руског министра иностраних дела Будберга, упућено 26. фебруара (10. марта) 1807. године великом везиру Ибрахиму Хиљми-паши. Наводећи разлоге због којих је Русија прибегла оружју против Турске и указујући на погубне последице по Турску, уколико се и даље буде приклањала утицајима француске дипломатије, Будберг је у име цара Александра позвао турску владу и лично султана Селима, да се врате ранијој политици савеза и добрих односа са Русијом, политици која је одговарала интересима и достојанству обеју држава.³² Будберг је изражавао спремност руске владе да учини Турској извесне уступке у мање важним питањима, али да и даље чврсто стоји у захтевима да се руским бродовима осигура слободан пролаз кроз Босфор и Дарданеле, а да Молдавија и Влашка и даље уживају дароване им привилегије, укинуте једностраном одлуком турске владе. Чарториски је у својим предлозима, односно условима под којима би Русија требала да закључи мир са Турском истакао следеће: да Порта поштује уговоре склопљене са Русијом, да призна Србији вазалски однос према Порти, али под покровитељством и уз гаранцију Аустрије и Русије, да Порта смени све министре који су је гурали у наручје Француске супротно њеним стварним интересима, да Порта подржи Русију у настојању да се Француска примора да напусти Далмацију, да руска армија задржи позиције и тврђаве на Дунаву све до дефинитивног регулисања односа са Француском. У случају да Порта не прихвати ове захтеве, Чарториски је предлагао окупацију Цариграда, потискивање султана у Азију и ликвидацију његове царевине у Европи. Износећи ове предлоге, Чарториски је дао и допунска објашњења. Саветовао је да се Аустрија и Енглеска убеди да Русија, предлагајући овако драстичне мере против Турске, уопште нема намере да оствари било какве територијалне измене у своју корист. На помнутим територијама формирале би се нове државе са којима би Русија закључила уговоре који би у потпуности одговарали општим европским интересима и доприносили равнотежи снага у Европи. На крају, Чарториски је предлагао да се Турској отворено стави до знања, да њено даље постојање зависи искључиво од воље Русије.

Докуменат под насловом „Записка о выгодности начать переговоры с Портой“, по свему судећи, само је варијанта претходног, истина са нешто умеренијим тоном. У њему се више не говори о заузимању Цариграда и протеривању Турака из Европе. Ипак, Чарториски је упозоравао да Русија неће моћи да закључи прихватљив мир с цариградским двором све

³² АВГР, т. III, 515—518.

док над Турском и Француском не однесе стварну победу или пак пред Европом не демонстрира своју одлучност и способност да то учини. По Чарториском, Русија није смела очекивати да ће, изражавајући спремност да врати освојене територије или инсистирањем на што бржем закључењу мира, до њега стварно пре и доћи. Чарториски је у сукобу са Турском саветовао енергично деловање и ослањање на хришћанске становнике Балканског полуострва. Сматрао је да су позиције које је Русија држала у Котору и у Јонској републици, затим присуство руске флоте у Средоземном мору, устанак Срба, претње руске флоте Варни, Бургасу и азијским обалама Турске, стварали повољне услове за закључење повољног уговора о миру са Турском.

Докуменат „Проект предварителног договора, который может служить основой для восстановления мира с Портой“ настао је 1(13) марта 1807. године и као да представља резиме два претходна документа. У њему Чарториски формулише услове прелиминарних преговора који, по његовом мишљењу, стварају могућност за успостављање мира са Турском. У извесном погледу овај докуменат понавља услове изнете у белешци од 22. јануара (3. фебруара) 1807. године, с тим што је у њему додат захтев да Порта, све док између Русије и Француске траје рат, неће чинити сметње проласку руских ратних бродова и других транспортних средстава кроз мореузе. Убачена је и одредба по којој би се Русија и Турска залагале не само да Французи напусте Далмацију, већ и за њено уступање Аустрији. У том случају Русија би предала Аустрији Котор, док би Турска била обавезна да обнови савез са Енглеском. Истовремено, Русија и Енглеска би гарантовале територијални интегритет Турске царевине. Што се тиче руских трупа у Влашкој и Молдавији, према новом предлогу Чарториског, оне би овде остале све до ратификације одредаба прелиминарних преговора. Ранијим предлогом предвиђало се да руске трупе у овим земљама остану све до потписивања дефинитивног уговора о миру са Француском. У „Проекте“ посебно се подвлачило да ће начин именовања господара у Влашкој и Молдавији остати исти, како је то било предвиђено руско-турским споразумом од 12(24) септембра 1802. године. А како је познато, преговори између Русије и Турске о положају Влашке и Молдавије су вођени од јула до септембра 1802. године. Преговори су, углавном, вођени око таквих питања, као што су успостављање седмогодишњег рока у коме би се господари поменутих земаља налазили на челу државне управе у њима, али са правом њиховог опозива под условима који би признали и Русија и Турска; затим о укидању пореза и других дажбина уведених после 1783. године; о враћању кнежевинама свих територија које је окупирао Турска итд. Руски захтеви су били изложени у ноти коју је руски представник на тим преговорима В. С. Томара уручио представнику Порте 21. јула

(2. августа) 1802. године.³³ Посебном инструкцијом од 15(27) августа 1802. године, упућеној Томари, цар Александар је инсистирао на споразуму по свим горњим питањима с тим, што би одговарајући докуменат добио облик двостраног руско-турског акта.³⁴ Са своје стране, турска влада је настојала да завршни документ ових преговора буде објављен као султански хатишериф. После дугих преговора проблем је превазиђен тако што су хатишерифом потписаним у периоду између 1775. и 1791. године, тј. после Кучук-Кајнарџијског и Јашког мира, додате одредбе о унутрашњем уређењу Влашке и Молдавије.³⁵ На крају, Чарториски у „Пројекту“ предлаже да се војне операције обуставе одмах после ратификације прелиминарног споразума. По свему судећи, руска влада је предлог одредби прелиминарног споразума са Турском прихватила у потпуности, онако како је то Чарториски предлагао. О томе, између осталог, сведоче и два писма команданта Молдавске армије генерала Михељсона. Прво је 26. априла (8. маја) 1807. упућено пруском посланику у Цариграду Пиљсаху, а друго, истог дана, рашчучком паши Мустафи Бајрактару. И у једном, и у другом, генерал Михељсон подвлачи да ће руске трупе напустити територије Влашке и Молдавије чим Турска прекине односе са Француском. Обећавао је и посредовање у обнови турско-енглеског савеза уз гаранцију да ће руска влада убедити енглеску владу да се одрекне свог више пута поновљеног захтева о окупацији Дарданела до закључења уговора о миру. Писмо сличног садржаја, упућено је К. К. Родофиникин 9(21) априла 1807. године Мустафа-паши Бајрактару. Родофиникин се тада налазио на дужности повереника за посебне задатке при дипломатској канцеларији Молдавске армије.³⁶

У документу под насловом „Статји немедленного мира“, вероватно насталом после битке код Прејсиш-Ејлау 27. јануара (8. фебруара) 1807. године, а пре оне код Фридланда 2(14) јуна исте године, и у коме се углавном разматрају услови мира са Француском, има одредаба које се тичу балканских земаља, пре свега Влашке, Молдавије и Србије. У погледу прве две назване земље, поново се инсистира на свечаној потврди свих привилегија које су оне имале у времену до избијања руско-турског рата, после чега би дошло до повлачења руских трупа са територије Влашке и Молдавије. Што се тиче Србије, привилегије сличне оним које су уживале Влашка и Молдавија,

³³ АВПР, т. I, 250—254, 254—255.

³⁴ АВПР, т. I, 275—276.

³⁵ И. Кайданов, *Краткое изложение дипломатии российского двора со времени восшествия на всероссийский престол дома Романовых до кончины государя императора Александра I*, СПб, 1883, ч. II, 134.

³⁶ АВПР, т. III, 744.

добила би и она, с тим што би под својом управом задржала Видин и Београд и што би Срби сами бирали своје кнезове, а све то би гарантовала Русија. Јонска република би се прогласила вазалом Руске империје и њој би била враћена сва њена обала која се доскора налазила под венецијанском управом.

У документу „Другие статьи немедленного мира“ о Балкану се говори само утолико што се понавља раније изнети предлог да се Аустрији поред Тирола уступе Далмација и Дубровник.

У папирима Строганова, поред поменутих докумената из пера Чарториског, налази се један, који је међу историчарима изазвао велике дискусије. Ради се о документу „Записка об устройстве европейских дел в случае удачного окончания войны“. Овај докуменат, по мишљењу неких совјетских историчара, погрешно је уврштен међу документа настала током 1804. године.³⁷ Они сматрају да поменути докуменат није могао настати пре марта 1807. године. То, донекле, потврђује и чињеница да се његов архивски примерак чува у делу под насловом „Политические дела 1807—1808. гг.“ и да је разврстан иза три претходно поменута документа од којих је први датиран са 17(29) март 1807. године. У овом документу, поред осталог (границе Француске, формирање Немачке федерације без учешћа Аустрије и Грчке, обнова Пољске и проглашење руског цара за краља Пољске и др.), говорило се и о Цариграду, а то је изазвало поменуте дискусије. Наиме, још увек постоји мишљење да је руска влада ушла у трећу антинаполеоновску коалицију са циљем да оствари своје планове у погледу Пољске и завлада европским поседима Турске, а посебно Цариградом и мореузима. За такву тврдњу коришћени су познати мемоари³⁸ кнеза Чарториског у којима је са сећањима Чарториског објављен и његов спис „Записка об устройстве европейских дел“. Поред тога, у питању је и поверљива инструкција Чарториског упућена Н. Н. Новосилцеву.³⁹ Уствари, то је допуна поверљивој инструкцији коју је 11(23) септембра 1804. године Алесксандар дао Новосилцеву пред његов одлазак у Лондон на преговоре о формирању коалиције европских држава против Француске. Новосилцев је у Лондону боравио од 16. новембра 1804. до 27. јануара 1805. године, водећи разговоре с председником енглеске владе Питом. На крају разговора састављен је текст енглеско-руског споразума, који је 20. јануара 1805. године у име енглеске владе уручен руском

³⁷ Мемуари А. Чарториског, т. II, 58—61; И. В. Евстигнев, *К вопросу о целях внешней политики России в 1804—1805 гг.* Вопросы истории, 1962, № 5, 203—210.

³⁸ *Memoires du prince Adam Czartoryski et sa correspondance avec l'empereur Alexandre I*, P. 1887.

³⁹ У периоду 1804—1806. године Н. Н. Новосилцев је обавио низ поверљивих мисија по личној одауци Александра I.

посланику у Лондону, а енглеском у Петербургу.⁴⁰ Пројекат је, уствари, представљао само полазну основу за даље преговоре, па се као такав дотицао и Турске, односно разматрао је евентуалне ставове европских држава према њој, према њеној даљој судбини. Међутим, ни у поменутом пројекту, а ни у напред споменутих докумената, нигде се отворено не говори о територијалним претензијама Русије према Турској. Изузетак чини поменути поверљива инструкција Чарториског уручена Новосилцеву. Посебно су у том погледу значајне тачке 9. и 10, па их стога доносимо у целини.

„9. В приложении к сему находится проект договора о союзе с Портой. Англия могла бы составить подобный проект или присоединиться к нашему. Документ этот являемся лишь черновым наброском; содержание его окончательно не определено, а над стилем нужно еще поработать. Если бы нам удалось ввести с согласия Турции гарнизоны в некоторые ее владения и если бы эту империю следовало сохранить, то перед уходом отсюда можно было бы добиться создания одной или двух республик — греческой и словенской — под сюзеренитетом обеих империй, например Республики Семи островов. Обсуждение статьи о покровительстве грекам должно быть отложено на самый конец. Пока остается неясным, каково мнение лондонского двора на этот счет, и нужно прозондировать почву, для того чтобы решить, целесообразно ли полностью раскрыть ему наши намерения в этом вопросе или же в настоящее время обойти его молчанием, поскольку лондонский двор также не упоминал о нем. Система, которой придерживался в этом вопросе г-н Питт до революции, должна внушить нам осторожность.

10. В приложении имеется также другой проект, составленный в предположении, что при заключении договора с Портой мы ограничимся обеспечением себе лишь некоторых выгод, которые можно было бы приобрести, не настраивая ее против себя и не возбуждая опасений у других держав, которые в первом случае могли бы предположить наличие у нас враждебных Порте намерений. Возможно, было бы благоразумнее придерживаться сначала такого образа действий и обратит все наше внимание и все усилия в первую очередь на то, чтобы заставить Пруссию все принять какое-нибудь решение. Слабость Турции убеждает нас в том, что в отношениях с ней нам легко будет добиться своего и что вполне допустимо отложить применение к ней решительных мер. Иначе обстоит дело с Пруссией, которая может серьезно помешать нашим операциям, особенно если бы мы преждевременно навлекли на себя затруднения со стороны Турции.“⁴¹

Карактеристично је да совјетски историчари, негирајући постојање било каквих руских претензија према Цариграду и мореузима, тврде да оригинал документа „Записка об устройстве европейских дел“ у којима се о овим проблемима говори, није пронађен. Међутим, о овим истим питањима, иначе готово најбитнијим у балканској политици Русије тога периода, а чији

⁴⁰ У време ових преговора руски посланик у Лондону је био С. Р. Воронцов, али како Цар није имао пуно поверење у њега, то је вођење преговора било поверено Н. Н. Новосилцеву.

⁴¹ АВПР, т. II, 154.

је највећи протагонист био кнез Чарториски, нешто је одређенији професор Московског универзитета и бивши председник Привремене владе Русије — Павле Миљуков. Говорећи о припремама састанка у Erfурту између Александра I и Наполеона, Миљуков пише да је у том циљу у Петербургу боравио Наполеонов министар Коленкур. Разговоре са царем и председником руске владе Румјанцевим отпочео је марта 1808. године. Током преговора њему је пошло за руком да од Александра добије пристанак на учешће Русије у великом походу на Исток чиме би, по Наполеоновој замисли, Енглеској био задат смртни ударац. Али, пристанак на учешће у походе није значио и превазилажење неспоразума између Русије и Француске. Неслагања су избијала у пуној мери чим би се разговор повео о Цариграду и мореузима. У том погледу Рјумацев је био непопустљив, те је Коленкур јавио Наполеону да је уступање Цариграда и мореуза Русији услов *sine qua non* за њено учешће у походу на Исток. „Ако Русија добије Цариград и Дарданеле онда ће се она моћи, надам се“, писао је Коленкур, „приволети лако да прихвати сваки план“.⁴² Овом проблему Миљуков се враћа још једном, онда, када говори о рату између Француске и Аустрије 1809. године, да би закључио: „После закључења мира са Шведском, Александар је хтео да искористи рат између Француске и Аустрије да би заузео Балкан и да би се докопао Цариграда“.⁴³

Не упуштајући се у даља разматрања контраверзних тумачења овог сложеног проблема, ипак се са сигурношћу може тврдити да су ставови Чарториског по питању Цариграда и мореуза и, уопште, Турске, налазили одјека у владајућим круговима Русије и онда када он више није био министар руске владе. Исто тако, очевидно је да је Чарториски својим деловањем и као члан и, најзад, као саветник и пријатељ Цара, настојао да руску владу и Цара убеди у потребу што активније политике Русије на Балкану. Али, званични курс спољне политике царске владе у периоду 1806—1807. године није одговарао схватањима Чарториског. Цар, Будберг, Бенигсен, Куракин, царица Марија Фјодоровна и друга лица противила су се политици Чарториског; њихови планови и циљеви, нарочито у источном питању, били су ограниченији и ужи од планова и пројеката Чарториског, што је морало довести до судара и до пада слабијег, у овом случају кнеза Чарториског. Његовим падом, пали су, углавном, и његови балкански пројекти и планови, мада су се њихови поједини делови, у њиховом изворном или нешто модификованом облику, рефлектовали у одлукама Цара и царске владе по питањима спољне политике Русије.

⁴² П. Миљуков, *Историја Русије*, Бгд. 1939, 523.

⁴³ *Ibid.*, 526.

PRINCE ADAM ADAMOVICH CZARTORYSKI AND HIS BALKAN PLANS

Summary

The text discusses one of the most important links in the foreign-political activities of the Russian diplomat, Prince Adam Adamovich Czartoryski — his Balkan plans. An analysis is made of the plans, which were put forward mainly in written proposals and reports to Tsar Alexander I, dating from August 1806 to March 1807. The author points out that a new foreign-political concept, born in Russia in the early 19th century, found full reflection in them. According to the author, this concept puts in the foreground the continual advocacy of Prince Czartoryski for the preservation of peace and his aims for keeping the status of Russia's neighboring states, above all Turkey, unchanged. In these aspirations, the author sees an indication of a universal principle, with Prince Czartoryski as the protagonist, which the Russian diplomacy abided by during the entire 19th century — the status quo principle. Special attention is paid to the difficulties and dilemmas standing before Russia in implementing the aforementioned principle, owing to the rift in which it had found itself balancing between Turkey and the Christian nations in the Balkans.

The author also points to the difficulties met by Prince Czartoryski in the implementation of his Balkan plans, which, ultimately, led to his downfall, and to the fall of his Balkan projects and plans, although certain parts were reflected either in their original form or modified, in decisions made by the Tsar and the imperial government on issues concerning Russia's foreign policy.